विमुक्तिर्नाम प्रहसनम्

वे. राघवः

तुच्छेभ्यः स्पृहया प्रपञ्चसरणिष्वापत्य संयुध्यतः
तुच्छालाभविनाशतोऽप्यविरतं दीर्यद्गलं क्रन्दतः ।
अस्मान् वीक्ष्य जगन्महाप्रहसने सञ्चेष्टिनो नायकान्
जीवन्मुक्तमुखाम्बुजे विजयते हासो दयाप्यद्भुतम् ॥

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखं वीक्ष्य)

सखे ! इत आगम्यताम् । अद्य अभिनिनीषामि किमपि प्रहसनम् । तदस्मदीयान् सुहृदः संमेलयतु भवान् ।

सखा - भाव ! साधु निर्णीतं भवता । प्रहसन एवाद्यत्वे महान् गोष्ठीषु आदरः । अथ सर्वत्रैव लोके सर्वेष्वेव विषयेषु खण्ड एव रुचिर्जनानाम् । खण्डमेकाङ्कं रूपकम्, खण्डा कथा, सर्वं खण्डम् ; लघु च ।

सूत्र० ननु काल एवात्र अपराध्यति । विश्वतोऽपि प्रवर्धमाने प्रापञ्चिके वैषयिके कर्मयोगे, निरुच्छ्वासावकाशं व्यवसायिनामाधुनिकानां कर्मठानां सर्वथा नास्त्येव अवकाशः महत् काव्यं नाटकं वा विस्रब्धमुपविश्य पठितुं, प्रेक्षितुं वा ।

सखा - यत्सत्यं दिने दिने कर्तव्यजातं बहुलीकुर्वन् जनो यन्त्रतां गतः । समाचारपत्रिकामात्रविश्रान्तसाहितीसेवः प्रायः परिणतो जनः । तत्रापि हास्यपत्रिकासु विनोदवार्तासु च कुतुकी लोकः ।

सूत्र० एकस्य मौढ्येनान्यः, अन्यस्य मौढ्येनापर इति विनिमयेन परस्परमुपहसन् परमं गाध एष लोकः ।

सखा - स एव गाधो व्यवहारो रङ्गमारोपयिष्यते भवता ?

सूत्र० आम्, आपाततः, न तु परमार्थतः ।

च किमपि प्रस्तौति भवान् ?

कं किमपि प्रहसनं मे मनसि वर्तते ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सखा - कथमिव ?

सूत्र० अस्य प्रहास्यं वस्तु लोक एव कृत्स्नः । कृतात्मानो विहितमतयोऽस्य सामाजिकाः । पुरुषार्थतया यदेष लोको लिप्सते, यदर्थं सङ्क्लेशैर्मिथः पीडयति, कुप्यति, हृष्यति, जुगुप्सते, अलब्ध्वा करुणं क्रन्दति, तदेतत्सर्वमस्माकं परमोदारं नाटकं प्रकरणं वा । एतदेव महात्मनामन्तर्मुखाणां, सर्वसाक्षिणां देवानां च प्रहसनं विनोदनं च भवति । अहो! सखे! प्रपञ्चोऽयं किमपि करालम्, अथवा अतिकरुणं प्रहसनम् । यदाहातिसुन्दरं कविर्भल्लटः—

'एतत्तस्य मुखात् कियत् कमलिनीपत्रे कणं पाथसो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः, शृण्वेतदस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्रनखक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो हहेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥' इति ।

सखा - एवं च सर्वेऽप्येते नायकंमन्या विदूषका एव ।

सूत्र० प्रेक्षाविशेषनिबन्धनमिदम् । ईदृशस्य महाप्रहसनस्य सन्दर्भणाय वा आस्वादनाय वा गभीरप्रकृतिः, स्तिमितोदारः ऋषिकल्पः कविः, सूक्ष्मं निर्लेपं हृदयमेव च कल्पते ।

सखा - अथ तादृशं प्रहसनं यदि प्रदर्शयिष्यतेऽद्य, तत्कविं ज्ञातुं नूनं सर्वेऽत्र समवेताः कुतूहलिनः स्युः ।

सूत्र० कविस्तु स एव प्रतिभाया अस्याः समुल्लासकः, पूर्वं कामशुद्धि - रासलीला - प्रेक्षणकत्रय्यादिनिरूपितनूतनोल्लेखनैपुणीकः । भवतु, अलं ज्ञातज्ञापनविडम्बनेन । तदेहि, त्वमपि आनिर्वहणं सम्यक् दृष्ट्वा, विचिन्त्य प्रहसनस्यास्य आन्तरमर्थं कथय । एहि, प्रविष्ट एव निर्वृत्तप्रातरनुष्ठानो नायको ब्राह्मण आत्मनाथः ।

(उभौ निष्क्रान्तौ)

(इति प्रस्तावना ।)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

[तुच्छा काचित् कुटी - प्रविशति वितर्दिकायामुपविष्टो ब्राह्मणः आत्मनाथाख्यः ध्यानादुपरतः किंचिदायासेन इतस्ततः पश्यन्, तारम्]

ब्राह्मणः आत्मनाथः—अरे रे! आगच्छत, आगच्छत । कुत्र भ्रम्यते युष्माभिः ? भोः! शोभना मत्प्रियजातकाः! इत इतः ।

(इति परितो दृष्ट्वा, रथ्यायां पुत्रमेकं पश्यन्)

रे, उलूकाक्ष! किं करोषि तत्र तडागतीरे ?

उलूकाक्षः—(मन्दमुपसृत्य) तात! तत्र तडागे मज्जनैर्विलसन्तीषु कामपि चलापाङ्गां तरुणीम् अलोकयम् ।

ब्रा० अरे! अपि स्नातं त्वया ?

उलू० आम्, स्नातं तया । पश्य, निर्वृत्तस्नाना सा ततो गच्छति । तात! अपि जानासि, केयम्? कस्य गृहिणी ?

ब्रा० (सकोपम्) धिक्, विटभुजङ्ग! पटोलपुष्पं ते नयनं भवतु । अपसर धूर्त! कुत्र ते भ्रातरः ? शाकक्रयणाय विपणिं प्रेषितः चलप्रोथः कुतोऽद्यापि नायातः ?

उलू० - तात! क्षमस्व, मन्ये तेन श्रेष्ठिभिः शकटकारैः सहालापरसाद् विलम्बमानेन भवितव्यम् ।

ब्रा० विशिखासु उपवीथिकासु ग्रामकोणेषु च विटचेष्टितानि संग्रहीतुं किं पर्याप्तया गोण्या गतः ? (प्रविशति अपरः पुत्रः, शुण्डालो नाम)

शुण्डालः—तात! न मे भ्रातुः गोण्या अपेक्षास्ति । स स्वशीर्षगोण्यामेव सर्वं सञ्चिनोति । तदस्तु, अपि श्रुतं तात! ह्यस्तनी प्राच्यवीथीवदन्ती ?

ब्रा० (निःश्वसन्) धिक् त्वाम्, संवृणु वक्त्रम् । कुत्रैतावत् गतं त्वया ? किं न श्रुता मदीया आहूतिः? इयत्या बृहत्या नासयैव स्वीकृतसर्ववदना-भोगस्य ते सत्यं नास्त्येव श्रोत्रावकाशः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

शु० - न, न, तात ! किमेकस्मिन्नेव कुटुम्बे एतावत्श्रोत्रव्ययं कर्तुं पर्याप्तसामग्रीको विधाता? मदीये सहजे दीर्घश्रवसि अतिपक्षपातिनि ब्रह्मणि किमहं करवाणि?

ब्रा० क्व गतं तेन गर्दभेन?

उलू० - तात ! तं भ्रात्रा चलप्रोथेन विपणिं गतवन्तमपश्यम् ।

ब्रा० परमोऽयं योगः । वाचाटस्य वृत्तिः कुतः स्यात्, यदि सदस्या इमे दीर्घश्रवसो न संमिलन्ति ?

(प्रविशति अन्यस्तनुजः, कण्डूलो नाम)

कण्डूलः - न हि, न हि, भ्रातः ! तात ! चिरादेव भ्रातरं चलप्रोथमुज्झित्वा दीर्घश्रवा रथवीथीमवगाह्य गणिकानुजस्य नागस्वरबहुश्रुतेर्गेहे स्वरसंख्यां प्रति विवदमानः तिष्ठति ।

ब्रा० (स्तंभितः) कथम् ?

कण्डू० - सत्यं, तात । विपण्यां कस्माच्चित् ताम्बूलं गृहीत्वा ब्रह्मपत्रमलभमानः तस्मात् स्थानात् बहुश्रुतेर्गेहं गतः । पितः ! बहुश्रुतेः निकटे अत्युत्तमं ब्रह्मपत्रं वर्तते ।

ब्रा० - (कर्णौ पिधाय) अब्रह्मण्यम्, अब्रह्मण्यम् । अरे ! धूर्ताः ! छेद्या वो जिह्वाः । कृमिगृहं भवेत् वो निर्लज्जं वदनम् । (परिवृत्य) उलूकाक्ष ! किं तत्र कण्डूलेन कर्णयोः मुणुमुणायसे ?

उलू० - (कण्डूलं भाषणचपलम् अपाङ्गेन भर्त्सयमानः) अरे ! वाचाटचटक ! कण्डूल ! तूष्णीं भव ।

कण्डू० - तात! यत्किञ्चिदेतत् । पुंसोः, यूनोः कथा । मा, मा तप्यतां भवान् ।

(अलसालसं हस्तेनैकेन किमपि भक्षयन् स्कन्धेन शाकगोणीं बिभ्रत् प्रविशति चलप्रोथः)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ब्रा० - (सकोपमुत्थाय हस्तमुक्षिप्य) शठ! कुतस्तवेदम् इयद्विलम्बनम्? मडमडायिष्यामि त्वाम् । (इति तं कर्णे पीडयितुमुपसर्पन् तद्धस्ते विपणिभक्ष्यं किमपि वीक्ष्य, परावृत्य, सशिरस्ताडनमुपविश्य) अहो! धिङ्माम्! आः! चण्डालाः! कुतो युष्माभिः पापिभिः समागतं मम पाताय? स्नात्वा, हुत्वा, जपित्वा, शुचि, प्राणाहुत्यै मयि प्रतिपालयति, अयमेष प्रातरेव गतः, अद्य गगनमध्यमुपसर्पति सवितरि, भक्ष्यापणिकतः भक्ष्यमादाय अगणितोच्छिष्टदोषं दशन् आयाति । अरे! कथं लीलामन्थरमेषि? किमद्य चन्द्रिका वर्तते? हन्त! पातितोऽस्मि, पातितोऽस्मि दुष्कुलापुत्रान् प्राप्य ।

(प्रविशति तडागतः स्नातार्द्रवसना, शिरसि कट्यां च सतीर्थकुम्भद्वयं गृहिणी । वदनमुन्नमय्य, भ्रुकुटिमावध्य, सशब्दं करस्थं तीर्थकुम्भं भर्तृशीर्षाभिघट्टनम् अभिनयन्तीव त्रितर्दिकायां विन्यस्य, निःश्वस्य कठोरं वीक्षते । भर्ता कम्पते, नताननश्च भवति ।)

भार्या त्रिवर्णिनी - दुष्कुलापुत्रान् प्राप्य! किमर्थम् अविचार्य दुष्कुला परिणीता कुलीनेन त्वया?

ब्रा० - इदं कौलीनमाप्तुमेव, इमांश्च दौष्कुलेयानाप्तुमेव ।

त्रिव० - कथं ते धाष्टर्यम् उपर्युपरि जृम्भत एव?

ब्रा० - किमत्र धाष्टर्यम? सत्यमेव उच्यते । को जानाति—शैशव एव कर्मवशात् केनापि पापिना कुतोऽपि त्वया परिणायितोऽस्मि । केन विचारितं कुलगोत्रादिकम्? अथवा किमस्ति विचारयितुम्? अद्य चतुस्सन्धिषु चतुस्सन्धिषु आवामधिकृत्यैव पुराणकथाप्रवचनानि उच्चावचं प्रोच्यन्ते । कुतस्त्वमागता? कस्य महात्मनः त्वां का साध्वी असूतेति को वेत्ति?

त्रिव० - (सधैर्यम् अन्यं घटमपि अधो विन्यस्य वलग्ने हस्तौ निधाय) मात्रा पित्रा च विहीनेति केयं निन्दा मे? मातुर्मायावत्यास्तनूजाया

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

मे को दोषः? सर्वथा न परिहीयते अस्माकमाभिजात्यं युष्मदीयात्। अलं काकः कृकवाकुं विनिन्द्य।

(इति भर्तारं मूकयित्वा गृहाभ्यन्तरं जलकुम्भावादाय गता)

ब्रा० - अरे! अपशदाः! मा मे अक्ष्णः पुरतस्तिष्ठत।

चल० - चतुराभिः पत्नीभिरवमानिता एवमेव अपत्योपरि कोपेन स्वपौरुषं पिशुनयन्ति।

ब्रा० - धिक्! संवृत्य मुखानि अन्तर्गच्छत, सह वो मातृदेव्या पराशक्त्या।

सर्वे - (मिलित्वा घोरकण्ठम्) कुतो न? सत्यम्, अनुक्तेऽपि तामेवानुसृत्य गच्छामः। सत्यं माता महादेव्येव। मायावतीसुतायाश्च पराशक्तिरिति समीचीनमेवेदं वर्णनम्। अपि च, "जननी जनकान्नूनमुच्चैर्नतु विशिष्यते" इति कथ्यते। 'मातृदेवो भव' इति प्रथमतो मातरमधिकृत्यैव वेदश्च।

ब्रा० - (सस्मितम्) अहो! कियती स्मृतिर्युष्माकम! अद्भुतेयं धारणाशक्तिः; यत्पुरा श्रावितमेतत् अद्य स्मर्यते! अरे! रे! कुत्र गतो युष्माकं नायको लटकेश्वरो ज्येष्ठः?

सर्वे - न जानीमः (इति मूढं हस्तमोष्ठं च प्रसारयन्तः पाकशालाभ्यन्तरं गताः।)

ब्रा० - भोः! अयमपरो मे नित्यमृत्युर्जङ्गमो मानुषिकः कुम्भीपाकः, विशृङ्खलो मत्तहस्तीव परिभ्रमन् पापकार्यैस्सर्वं वित्तमपि क्षपयति। महति ऋणार्णवे पातितोऽस्मि अनेन। (किञ्चिद्विलम्ब्य सनिःश्वासम्) कनिष्ठ एव प्रेष्ठः पुत्रो जननीनामिति लोकवादः। अत्र सर्वं विपरीतमेव मद्गृहे। हतया अनया मे गृहिण्या ज्येष्ठस्यैवोपरि अन्यादृशं लालनं समर्प्यते। अहो! न जाने कथमिमे जाता इति। सर्वथा न मदीया इमे.....

(अन्तर्गृहात् सरभसमागत्य स्खलायमानकण्ठा)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

त्रिव० - किमिदम्? अतिगच्छता वयसा जिह्वाधार्ष्ट्यमपि वर्धते । इतः परं यदि एकवारमपि मामपवदन्तं त्वां शृणोमि; .....जागृहि..... भद्रमस्तु ते ।

ब्रा० - (प्रसन्नः) अम्बिके!

नमस्तेऽस्तु महामाये नमस्तेऽस्तु महेश्वरि ।
नमस्तेऽस्तु पराशक्ते नमस्ते विश्वनायिके ॥

देवि! क्षमस्व । अतिक्रामति मध्याह्नवेला ।

अद्यापि त्वया न निर्वर्त्तितः पाकः । भवतु, प्रिये! कोपाविष्टेन मया क्रूरमभिहितासि । तन्मर्षय । अन्यादृशम् अस्मदन्तिरहं प्रेम । कियत्कालादारभ्य भवत्या सत्या अनुगम्यमानो गार्हस्थ्ययोगं निर्वर्तयन्नस्मि । अपृथक्-सिद्धावावाम् । "आत्मा वै पत्नीनाम्यसि" । ते माता, मे श्वश्रूः, सा जरती मायावती मोहचूर्णेन मां तव दासीकृतवतीति धूर्तालापैः पत्तने परिहसन्ति, परिवदन्ति च । को वा पुरजिह्वां बन्धुं प्रभवति । आवयोः पुनः 'हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम्' ।

त्रिव० - यत् भवानिह भुवनं भुनक्ति, यदेतत् किमपि ते रूपम् गुणो वा, भोगशक्तिर्वा, सर्वं तन्मदनुग्रहः । स्मरत्वेतद् भवान् ।

ब्रा० - सत्यं त्वयैवैवं व्यवहारेषु आकृष्टः सीदामि । मम पुनर्नास्त्येव यत्किंचित् चेष्टितुमपि रुचिः, दूरे शक्तिः ।

त्रिव० - शृश्, जोषमास्स्व । कोऽत्र त्वद्रुचिं पृच्छति? यद्यत् आम्लं कटु वा कल्पयामि ते, तत्सर्वं संवृतवदनं भोक्तव्यम् । हठादेव मया तत्र तत्र नियुक्तः कार्यं कुर्वन् भव ।

ब्रा० - सत्यं नैव सहे तदेतत्ते स्वैरसाम्राज्यम् ।

त्रिव० - सहस्व वा, मा वा, नाद्यावधि भारते लोके पाश्चात्त्ये इव यथेच्छं यदा कदापि विवाहतन्तुविच्छेदः प्रचुरतया प्रवृत्तः । अपि च किमिदं न पर्याप्तं तव—मदीयश्रमेण सर्वमुपभुज्य, कार्येष्वतन्त्रोऽप्यव्यापृ-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

तोऽपि, मयैव सर्वत्र कारितोऽपि, लोके त्वमेव कर्तेति, साधयितेति च महतीं कीर्तिं लभसे ।

ब्रा० - भवति! क्षमस्व माम् । अहो! दारुणेयं कीर्तिः । अलमनया । तवैव दास्यामि सर्वं कर्तृगौरवम् । अद्यैव त्वां मोक्तुं प्रयतमानोऽस्मि । अतीव कृच्छ्रं दुःस्थं वर्तते त्वया सह अयं द्वितीयाश्रमः ।

त्रिव० - सत्यं श्रम एवायम् आश्रमः! कथमेवं विश्वजनीनोऽयं भारतदेशे मनोव्याधिः? द्वितीयाश्रमं सर्वे निन्दित्वा ज्ञानीभूतमात्मानं मन्यन्ते । पत्नीप्रेम्णः, अपत्यप्रेम्णोऽपि च परो योगोऽस्ति किम्? तदेतत् भूलोकनाकं गृहमुत्सृज्य वृथा विकृताकारचेष्टितैः पथि शिशून् भीषयन्, बहून् विनोदयन्, सहृदयान् वैरस्येन हेपयन् प्रतिग्रामं शतशः सञ्चरन्ति काषायिणः । अत्र यदि न सिद्धा इमे, कुत्र सिद्धिमवाप्स्यन्ति? भवतु । यदुक्तं मत्यागमन्तरेण— कस्त्वं मत्यागे प्रभवितुम्? त्वामेषा पिशाचिकेव आविष्टाहं.....

ब्रा० - आम्, सत्यमाह भवती—

त्रिव० - श्! - त्वां चेष्टयित्वा, अन्ते मदङ्गेषु तान्तेषु, मम अरुचितेषु विलसितेषु, यदि मे मतिः, तदा कदाचित् त्वां स्वयमहं त्यक्ष्यामि ।

ब्रा० - कियतीयमाहोपुरुषिका प्रमदासु अत्र साधारणतया जाता । (जवाद् अपसरणं निरूपयति)

त्रिव० - आः! तिष्ठ । (इत्याकृष्य तम्) मामबलां सहधर्मचारिणीं त्यक्तुमिच्छसि? किं न बिभेषि लोककौलीनात्?

ब्रा० - (स्तम्भितः) देवि! यदि त्वम् अबला, बलवत्यो व्यक्तयः कीदृश्यः स्युः? नूनम् अद्यैव मया धावितव्यम् ।

त्रिव० - कुत्र, मां त्यक्त्वा कुतः प्रयास्यसि? (धावितुं यतते किन्तु आकृष्ट इव रूपयति)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ब्रा० - अहो; मुञ्च माम्। कथमाकर्षति मां कान्तयष्टिरिव लोहखण्डम्! अयि चण्डि, यत्र कुत्र व्रजामि। मुञ्च माम्, त्वया सह त्वत्पुत्रैस्सह च वासात्, अरण्यम्, आत्मघातोऽपि वा वरीयः।

त्रिव० - (सस्मितम्) (अंसे भर्तारं सानुकम्पं स्पृशन्ती) अरण्यातुरान् आत्मघातकृतनिश्चयांश्च बहून् त्वत्सहोदरान् दृष्टवत्यहम्। अपि च स्मर, अहं मायावतीसुता महाकर्षणमूलमन्त्राचार्याऽहम्। भवतु, अलमनेन कण्ठच्छेदिना नैराश्येन। "जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति" इत्यभियुक्ता वदन्ति। यदि तव स्वतो नास्ति प्रज्ञा, वृद्धानां प्रज्ञापि वा, अस्मादृशीनां प्रज्ञावतीनां भार्याणां वा प्रज्ञा श्रूयताम्।

ब्रा० - (साटोपम्) भवति! नैतदनुमन्ये। गतासि परां कोटिमविनयस्य। "भर्ता खलु परं नार्या दैवतं दैवतादपि" इत्युच्यते।

त्रिव० - (तारं हसित्वा चिरम्) किं क्रियताम्! कालमेवैते न जानन्ति। जीर्णं पर्युषितं यत्किञ्चिदुदाहरन्तः हास्याय कल्पन्ते नः पुरुषाः।

ब्रा० - नैतत् सह्यम्। अद्यप्रभृति अर्थतोऽपि भर्त्रा पत्न्या मया भवितव्यम्।

त्रिव० - भवितव्यमिति किमर्थं मदीयानुज्ञैव प्रार्थ्यते। यदि शक्तिः, प्रभवतु भवान्, पश्यामि।

ब्रा० - (परिकरं बध्वा) एष भवामि।

त्रिव० - अहो तीव्रोत्साहाः पुरुषाः। स्त्रीसन्निधौ तु बाष्पायते सर्वोऽप्येतेषामुत्साहः।

ब्रा० - पश्य पश्य, एष भवामि ते पतिः। न चेत् किं मन्यत एष धूर्तो वाचाटो लोकः? मां 'भार्याकुम्भदासः' इति सडिण्डिमं प्रकटय्य, विनोदवेलासु मत्कथयैव परिहासैः मुखरीभविष्यन्ति पौराः।

त्रिव० - (सोदारस्मितम्) भोः तत्त्वतः त्वं भार्यादास्यं न जुगुप्ससे, अपि तु बिभेषि तदन्तरेण लोके कौलीनमात्रम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ब्रा० - (सरोषम्) तिष्ठ, मा मां प्रत्युत्तरय । गच्छाभ्यन्तरम् । गच्छ, अन्तर्गच्छ, गृहकृत्यानि प्रत्यवेक्षस्व ।

(ततः प्रविशति साक्रन्दं सगात्रप्रस्पन्दं चलप्रोथः, उदरं हस्तेन गृह्णन्)

चल० - अम्ब ३ अम्ब ३ बुभुक्षा मदुदरे बाडबायते । एहि, मां भोजय, भोजय ।

ब्रा० - अरे, अद्यैव शाकक्रयार्थं दत्ते रूप्ये अर्धादधिकस्य विपण्यां त्वया तत्तत् भक्ष्यं भुक्तम्। किमुदरे वृकं निबद्धवानसि? तव भोजनार्थमेव गतभूयिष्ठं मे वित्तम् । एतदपर्याप्तमिव गेहं गेहं श्वेव प्रविश्य भोजनवेलासु काकायसे त्वम् । गृध्रस्त्वं वितर्दिकासु बालकेभ्यः सर्वं तद्भक्ष्यम् आच्छिद्य पलायसे । अहो! यदि युष्माकं मातामही सा दग्धा मात्रा सह मोहाभिचारैः युष्मान् पुनः पुनर्हतानपि नोज्जीवयिष्यति, सर्वानेव युष्मान् जिघांसामि ।

चल० - अम्ब, महावीरोऽयं नः पिता । सदैव यदि-वद्धं सन्नन्तप्रचुरमेव च भाषते ।

त्रिव० - (सकोपम्) किमिदं नाम? किमर्थं त्वं सदैव पुत्रान् निन्दन्नेव वर्तसे । निन्दंनिन्दं त्वमेव यदि स्वपुत्रान् एवं कङ्कालशेषं पञ्जरीकरोषि, किं वक्तव्यं पौरजनविनिन्दाः प्रति ।

चल० - (मातरमालिंग्य) आमम्ब । (इति रोदितुमारभते । तं पटाञ्चलेन प्रमृज्य)

त्रिव० - एहि जात, तिष्ठतु एष ते पिता निर्लैकादशीदीक्षः । (इति गन्तुमारभते)

ब्रा० - अम्बिके । सत्यं नाद्य मम एकादशी । किं स्त्रीभिरेव गणितं वः पञ्चाङ्गम् । देव्यः! यथेच्छं यावत्तृप्ति पृष्ठे ताडयत, मा मा उदरे ।

त्रिव० - (अनवगणितकेन पुत्रं समाश्लिष्य तं प्रत्येव) जात, प्रतिदिनमेष, कुतश्चन चित्तवैद्यात्, आहारविभागविज्ञानं पठित्वा, "एतत्कुरु, एतन्माकुरु, मितं भवतु, हितं भवतु" इति

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

महानसमेव दरिद्रीकृतवान्। (पुत्रमङ्केषु परिमृश्य) अहो, कथमेतावत्कार्श्यं प्राप्तं ते वपुः! आगच्छ, अद्य सापूपम् सपायसं सपनसं शर्करा-नारिकेल-आम्ल-तिलादिचित्रान्नैश्च यथेच्छं त्वां तर्पयामि।

आ० - (साश्चर्यस्तम्भम्) अयि! किमिदं कथ्यते! किमुच्यते!

त्रिव० - (अनाकर्णितकेन) अयि जात! भगवत्याः पार्वत्या यावत् लम्बोदरे प्रेम ततोऽप्यधिकं खलु मे त्वयि! एहि (इति सुतमालिङ्गय अन्तर्गन्तुं चलति, भर्ता अनुधाव्य तां पटाञ्चले गृहीत्वा)

आ० - भवति! किं प्रपञ्च्यते भवत्या? कोऽयमुत्सवोऽस्मद्गृहे? नैव एतादृशसन्तर्पणाय पर्याप्तो विभवोऽस्त्यस्माकम्।

त्रिव० - (झटिति परिवृत्य) तदेव खलु पुनः पुनः कथयामि। कथम् इयत् महत् कुटुम्बम् अल्पवित्तेन त्वया धार्यताम्। गच्छ, यथा तथा वा धनमाहर। धनेन खलु जीविनो नरभल्लिका इति कर्णयोः प्रतिदिनं, प्रतिहोरं, प्रतिनिमिषं च (इति हस्तेन भर्तृशिरसि अभिघट्टनममिनयन्ती) उपादिशम्। न केवलमहं, तव ज्येष्ठकुमारोऽपि एवं कतिवारं त्वां बोधयतु। मन्ये, वार्द्धकात् ते बधिरीभूतं श्रोत्रम्।

आ० - नैव; बधिरं, गाढबधिरमपि ते नाराचवाचः प्रविध्य कर्णं प्रवेक्ष्यन्ति। भवतु, अद्य चिरात् नालोक्यते ते सीमन्तकुमारः! क्व स प्रेषितः?

(ततः प्रविशति तिसृभिः स्त्रीभिः सह ज्येष्ठः लटकेश्वरः। त्रिवर्णिनी सानन्दं अभ्युद्धावति। तासु द्वे गाढमालिङ्गति, अन्यां कठोरं दृष्ट्वा नोपसर्पत्येव। भर्ता पुनः स्तब्धः पृष्ठे तिष्ठति शून्याननः। अनालिङ्गिता स्त्री न किमपि भाषमाणा दूर एव तिष्ठति।)

त्रिव० - भगिन्यः! स्वागतम्। सहजाः स्वागतम्। स्वगृहा एव वो मद्गृहाः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

भगिन्यौ - (द्वितीयतृतीये)—त्वत्तोऽनपराः स्मः । त्वमेव वयम् । वयमेव त्वम् । 'वयं त्वमसि' इति महावाक्यमपि श्रूयते । न कोऽपि त्वाम् अस्मांश्च पृथक् व्यवहरन् लोके बुद्धिमान् मतः । अप्ययमेव त्वदीयः पुरुषः इति कथ्यते ? अपि स्वकौशलेन पुरुषमेनं स्वभावक्लीबं, योग्यतां दत्वा तत्र तत्र कार्येषु नियोजयन्ती विजयसे ? नैतदपि प्रष्टव्यम् । महाप्रभावा खलु त्वम् । वस्तुमात्रं त्वत्कल्पितमेवेति केचन स्तुवन्ति ।

त्रिव० - (सस्मितम्) आम् आम् । मातुः विश्वमोहिन्याः मायावत्याः खलु पुत्र्यो वयम् ।

भगिन्यौ - युज्यते । सन्त्यस्माकं मातृशिक्षया परम्परागताः कुलविद्याः । अस्माभिः असदपि सत्तया प्रकाश्यते, सच्च शून्यमिति निगूह्यते । आथर्वणिक्यः खलु वयम् ।

त्रिव० - इमे नः पुत्राः ; ज्येष्ठमेनं जानीत । अणुरूपोऽपि महाव्यापकोऽयम् इति कृत्वा युष्मान् इह आनेतुम् अमुं प्रैषयम् । अयमत्र द्वितीयः पुत्रः मदीयः चलप्रोथाभिधानः । (परितः पश्यन्ती) कुत्र अन्ये ते भ्रातरः ?

भगिन्यौ - अलं श्रमेण । अलं निवेदनविडम्बनैः । त्वत्तः अनितरा वयम् । त्वदीयं सर्वमेव जानीमः । तत्त्वतः, यत्ते तत् अस्माकमपि । तथा श्रुतं शठे, मान्द्ययोग्ये च उपनिषत्सु ।

त्रिव० - आम्, भार्यावास्ये च श्रूयते—

"यच्च किञ्चिज्जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य भार्या विचेष्टते ॥"

(एतावत् विस्मितं स्थितवान् ब्राह्मणः, अधारयन्नात्मानं, पुरतः प्रकटमागत्य, भगिनीः वीक्ष्य, पत्नीं करेण वारयन्)

ब्रा० - का यूयमत्र, अनिवेद्य मे भर्तृभूतस्य स्वकीयमिव गृहं विस्रब्धं प्रविशथ ? यूयं स्तेनजातीया इति प्रतिभाति मे ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

द्वितीया भगिनी - अयि! कथं मृगमेनमूढासि?

तृतीया भगिनी - भगिनि! कथं त्वमपि भर्तारमेनम् एतावत् भाषितुमपि अनुजानासि? यदि द्वौ पुमांसौ एवं भाषितुमारभेते, तदा नूनमस्माकं विप्लवमहमाशङ्के।

द्वि० भ० - (सोदारहासं ब्राह्मणं वीक्ष्य) यदि सत्यं श्रोतुमिच्छसि, सर्व एवैष लोकोऽस्मदीयः। इदं गृहमपि अस्मदीयमेव। वयमेतद्गेहम् अरचयाम। त्वमेवात्र चोर इव प्रविष्टः।

त्रिव० - (भगिनीः विलोक्य) भगिन्यः! भवतु, क्लीब एष एवमेव प्रलपनशीलः। त्यजतैनम्, अन्तरागच्छत।

(इति सर्वा अन्तः प्रविशन्ति। इयत्कालं मूकं स्थिता प्रथमभगिनी मन्दं मन्दं परिवृत्य ब्राह्मणमालोकयन्ती गच्छति।)

ज्येष्ठः - (स्वशिरसि कपोलयोश्च करं विनिमयेन विन्यस्य उपविष्टं पितरमुपसृत्य) तात! अभिवादये।

ब्रा० - 'मौढ्यान्मौढ्यात् संभवसि'! 'मौढ्यं वै पुत्र नामासि'! (इति निर्भर्त्स्य) वत्सहतक! शीघ्रं त्वां मरणं प्राप्नोतु। (इति ऋक्छन्दसा आशास्य) अरे! कुतस्त्वया इमाः तिस्रः स्त्रियः समानीताः? अप्यनलम् एका स्त्री रौरवाय?

ज्येष्ठः - पितेति वन्दनार्हणां तेऽद्य कर्तुं नानुमनुते ते प्रज्ञावैकल्यम्। अहो! स्त्रियं विना कोऽयं लोकः? केवलं स्थूण एवायं सुन्दरीपादसंपर्कमात्रतः समुत्फुल्लतां गतो लोकः।

ब्रा० - आम्, त्वं स्थूण एव, प्रतिदिनं कस्या अपि पादताडनं च अनुभवसि।

ज्येष्ठः - शृश् शृणु, अहं पुनः मन्ये, जीवस्य प्राणानामेव धारणधातुरेकः इयं प्रेयसी, इदं सुन्दरीप्रेमेति च। ता विना निर्गन्ध एव प्रपञ्चः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

"स्त्रिया पूर्यते" "सोऽकामयत" "तदेकाकी न रमते" इति श्रुतिश्च बहुधा प्रलपति ।

ब्रा० - अयि प्राज्ञ ! कुत्र त्वया अधीतम् ?

ज्येष्ठः - (उपहस्य) अध्ययनमध्ययनमिति यत्कदाचित् पुरा लिखितस्य कण्ठपाठः स पर्युषितः क्रमः नाद्य विपुलीभूतविज्ञाने काले सम्यतां स्पृशति । "स्वरसतः मतेः प्रवृत्तिः, प्रातिस्विक एव चित्ताशयः धैर्येण धृतः, अन्याशयाकलुषितः नः प्रमाणम् । यदाह पुरातन्यपि स्मृतिः "आत्मतुष्टिस्तथैव च" इति ।

ब्रा० - अहो ! अनर्थाय सर्वविप्लवायैव आधुनिकैः संस्कृतं पठ्यते !

ज्येष्ठः - तात ! यूयं चिराय अर्थमजानन्तः, केवलं भेका इव पठन्तः, विपरीतविकृतार्थान् तत्र तत्र प्रमाणगन्धाभावात् वदथ । आद्यत्विकास्तु विमृश्य सर्वं युक्तियुक्तं विचारयन्ति ।

ब्रा० - यत्तु कूलङ्कषविश्वप्रमाथिसर्वावगाहित्वाच्छन्द्यैः युष्माभिः 'आत्मतुष्ट्यादि'स्मृतयः उदाह्रियन्ते, तन्मन्ये, स्पष्टं भणामि, त्वं त्वदभिप्रायिणोऽन्ये च शठाः कौक्कुटिकाश्चेति । अन्तः कामः, बहिः शुभ्रो वेदवादः । न सत्यं स्पष्टमङ्गीकर्तव्यम्, पैरर्वा वक्तव्यम् । पर्यायोक्त्यलंकारेषु विलसितव्यम् । एषा अधुना सभ्यता ।

ज्येष्ठः - सुष्ठु, सुष्ठु, तात ! अहह (साट्टहासं) सर्वथा नष्ट एवासि इति प्रतिभाति मे । तदसंबद्धप्रलापैर्मा माम् अन्यत्र आकर्षय । अद्य किमुच्यते, कुटुम्बमिदमस्माकं महत् पोष्यं वर्तते ?

ब्रा० - वर्धत इति वक्तव्यम् ।

ज्येष्ठः - (सकोपम्) वृद्धाः सुलभकोपा इति सुष्ठु उच्यते । परन्तु नैव किमपि अद्य कोपविजृम्भितैः प्रयोजनं पश्यामि । नाहम् एताः स्त्रियः अत्र आनयम् । मातुराज्ञा, मातामह्यादेशश्च अनुसृतो मया ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ब्रा० - अहो ! मातृवाक्यपरिपालने काश्यपा यूयम् !

ज्येष्ठः - अलं पुनः पुनः पुराणकथाभिः । इमाः स्त्रियः त्वद्भार्याया अपृथक्-सिद्धाः । इहैव त्वद्भार्ययैव सह पूर्वमेव ताभिः भवितव्यमासीत् । मातामही मामाह—"त्वं पुनः कामुकः प्रथममेव तस्याः सुताः चतस्रोऽपि परिणीतवान्" इति । किं सत्यमिदम् ?

ब्रा० - हन्त ! किमिदं प्रस्तूयते ? अहो ! न सहे न सहे । नैव शक्नोमि । नास्ति मे कापि शक्तिः ।

ज्येष्ठः - तत्तु स्फुटमेव ।

ब्रा० - मुञ्च माम् एकाकिनम् । कैवल्यं किंचिदनुबुभूषामि एकान्तमेत्य । यथा तथा वा स्वच्छन्देन त्वं कुरु कुटुम्बव्यापारम् । सर्वथा हतोऽस्मि पुत्रहतकैः ।

ज्येष्ठः - अद्य प्रतिभाप्यस्ति तव ? तथा भण । पुरुषोऽपि त्वमपौरुष इति मात्रा सुष्ठु उच्यते । यत्र कुत्र कोणे भव । वयं सर्वं करिष्यामः ।

ब्रा० - अब्रह्मण्यम्, अब्रह्मण्यम् ! कदा वा इदं गृहं त्यक्त्वा निर्वृतो भविष्यामि ।

ज्येष्ठः - अद्य तावत् क्षणं यतः कुतश्चिदपेहि ।

(निष्क्रान्तः पिता ब्राह्मणः)

अरे चलप्रोथ ! उलूकाक्ष ! शुण्डाल ! दीर्घश्रवः ! कण्डूल !

(अनुजाः समाधावन्ति, ज्येष्ठं परिवार्य च तिष्ठन्ति)

अरे ! धूर्ताः ! किं जानन्ति भवन्तः पितुर्दारिद्र्यम् ! इतः परमेवं स्वेच्छया धनं पापेषु व्यययितुं नास्ति अस्माकं विभवः ।

चल० - भोः कियद्वा पित्रा अस्माकं दत्तम् ? प्रातिवेशिकसुतस्य प्रतिदिनं मधुराणि भक्षणान्येव अर्धरूप्याय गिलति । अहं पुनर्न आणकायापि । तथापि घस्मर इति पितरि भर्त्सयमाने त्वमपि कृपणेन पित्रा सह संमिलितोऽसि मां निन्दितुम् !

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

कण्डू० - भ्रातः ! एवमेव ज्येष्ठः अनुजान् गुरुवत् तर्जयित्वा पीडयित्वा स्वव्ययाय पर्याप्तं धनं लभेत । इदं कनिष्ठत्वम्, अहो ! सत्यं मृतिरेव मे । मीनराज्यं सर्वम् ! अहो सर्वं मीनराज्यम् !

ज्येष्ठः - अरे चलप्रोथ ! को वा त्वां हस्तिनं गृहे निबध्य भोजयितुं प्रभवेत् ! नाद्यापि भुक्त्वा क्षालितः पाणिः, सद्य एव क्षुत् क्षुत् इति त्वं क्रन्दसि ।

कण्डू० - तद्भवतु । ज्येष्ठभ्रातः ! अद्य दक्षिणवीथ्यां कोणगृहे काचित् नूतना आगतेति श्रूयते । तां त्वं परिणेष्यसीति किंवदन्ती प्रचलिता । अपि तत्तथ्यम् ?

दीर्घ० - अहो ! शिशोरस्य धार्ष्ट्यं, यज्ज्येष्ठमपि एवं पृच्छति !

ज्येष्ठः - वाचाट ! तूष्णीं भव । कथं नास्त्येव अस्मिन् काले गुरून् प्रति विनयः ! तूष्णीं भवत । अद्य युष्माकम् उदरहोमार्थं एतद्बृहत्कुटुम्बभरणार्थं च मार्गममजन् पिता मयि तं भारं निक्षिप्य यथारुचि क्रियतामिति अनुज्ञाय गतः कुतोऽपि । तदद्य मदीयमिदं शासनम् - युष्माभिः सर्वैः काचित् वृत्तिः स्वीकार्या, धनम् अद्य अत्यावश्यकम् ।

चल० - अद्यत्वे अतीव दुर्लभा खलु वृत्तिः, विशिष्य ब्राह्मणानाम् ।

कण्डू० - ज्येष्ठ ! क एष अन्धः अस्मानपि 'ब्राह्मण' इति आह्वातुं धाष्टर्यं बिभर्ति ?

चलः - ज्येष्ठ ! पश्य, पश्य, पिता श्रेष्ठिपाठशालायां वर्षाभेकैस्तैर्वटुकैः सह वेदः पठ्यतामिति मां निन्दति ।

दीर्घ० - आम् आं, पितुः न कदाचिदपि अस्मत्कुलगौरवादिकमन्तरेण गणना वर्तते । मामपि 'सकण्ठोऽसि, दास्याःपुत्रेभ्यः त्वया गीतमधीतमिति कथयसि, मार्गशीर्षहरिभजनगोष्ठीं प्रविश । प्रातः कल्यवर्तायापि तत् कल्पेत' इति निर्लज्जमाह ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ज्येष्ठः - तदास्ताम् अस्मत्पितुः निर्लज्जत्वम् । न तस्य औचित्ये कापि प्रतिभा वर्तते ।

शुण्डा० - आम् आं, सोऽयम् अस्मद्गुरुषु सर्वेष्वेव साधारणीभूतो दोषः ।

ज्येष्ठः - (किंचित्स्वयं कपोले ताडित इव) मामपि स देवालये भगवत्कैङ्कर्यं स्वीक्रियतामिति अवदत् । तदास्तामेतत् । अद्य कथयत अस्माकं गौरवम् अनुपक्लेश्य युष्माभिः प्रत्येकं कापि समुचिता धनार्जनवृत्तिः आदरणीया । किं ब्रूत ?

चल० - ज्येष्ठ! अहं भक्षणापणिको बुभूषामि । उदग्वीथ्यां नैव एकोऽपि भक्षणापणः । तत्र वृत्तिर्नूनं वर्धिष्यते ।

ज्येष्ठः - स्वचापल्यं स्वैरमनुभवितुमद्य सर्वे अनुकूलवृत्तिव्याजं मार्गयन्ति । तदस्तु । अरे! किं त्वं विक्रीय जीविष्यसि? आत्मार्पणानन्तरं विक्रयाय किमवशिष्टं स्यात्?

उलू० - अहं पुनः नाटकशालायां यवनिकाकर्षणमेव स्वीचिकीर्षामि ।

शुण्डा० - धिक् युवां कुलकलङ्कौ । ज्येष्ठ! अहं शोभनायै वृत्त्यै स्पृहयामि । गान्धिकः स्यामिति महती मे वाञ्छा ।

कण्डू० - आं सा खलु शोभना वृत्तिः । किन्तु शुण्डाल-भ्रातः, तव ततोऽपि उचितं गौरवाय च भवेत् नासाचूर्णापणस्थापनम् ।

सर्वे - ज्येष्ठ ! ज्येष्ठ !

ज्येष्ठः - मन्दं भणत । एकैकं कथयत । नाहमेकपद एव सर्वानपि वः श्रोतुं पारयामि ।

चल० - अस्मद्दीर्घश्रवःश्रोत्राद् एकदेशः स्वीक्रियतां भवता ।

(ततः प्रविशति सरभसं ज्येष्ठमाह्वयन्ती)

त्रिव० रे अलं ते पितेव त्वमपि वृत्त्यर्थं दारकान् पीडयित्वा । अलं वृत्त्यन्वेषणेन । सर्वमहमुपकल्पयिष्यामि वः । किं नाहं मायावत्याः सुता । मैवास्तु अस्माकं विभवः । शून्येऽपि स्थाने मच्छक्त्या बहु बहु समुद्भावयितुं प्रभवामि ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

शुक्तीः करिष्यामि किमङ्ग रूप्या-
ण्याहोस्विदेतैरपि रूप्यकैः किम् ।
आकाशगङ्गासिकतासु कुर्या-
मत्युच्चगन्धर्वपुरीर्व एषा ॥

तद्यावदहं जीवामि, तावद्युष्माकं मास्तु तिलशोऽपि चिन्ता । गच्छत गृहाभ्यन्तरं जातकाः । तत्र भवदर्थं प्रथितानि वर्तन्ते पत्राणि, स्वैरं भुज्यताम् । (पञ्चापि सुताः निष्क्रान्ताः)

ज्येष्ठः - अम्ब ! वृत्तिभिः धनोपार्जनं विना किं वयं करवाम ? तातः परं निश्चिन्तम् आस्ते ।

त्रिव० - आस्ते ! क्व ? गतः खलु सः !

ज्येष्ठः - पश्य नो गृहम् । कथमत्र एतावज्जीर्णे वेश्मनि जीवामः ?

त्रिव० - आम् तात ! एकान्तरन्ध्रमिदं गृहम् । मृन्मय्य इमे भित्तयश्च तत्र तत्र वर्षाधिक्यात् ध्वस्ताः । गृहं प्रथमतः सुष्ठु संस्क्रियतामिति बहुशः उपादिशं ते पित्रे । स तु अद्य कंचित्कालमारभ्य मय्युदासीन इव, स्वीकृतगाम्भीर्याधिपत्य इव व्यवहरति । नूनं ग्रामे कोऽपि सखा तं दुरुपदेशैः दूषितवानिति मन्ये । सर्व एवैषः अनर्थापातः भर्तॄणां भार्योपदेश-अनाश्रवत्वादेव संभूतः ।

ज्येष्ठः - आमम्ब ! निपुणा भार्या यद्यनुसृता तत्र को दोषः ? लज्जत एष दुराग्रहः पुंलोकः । प्रकृत्यैव स्त्रीणाम् अधिकामेव मेधां सुमेधा वेधा विदधे । एतावत्पर्यन्तम् इमे पुमांसः स्वयमेव सर्वत्र वरिष्ठाः कुशला इति च व्यवहरन्तः स्त्रीलोकमेव अगणितेषु कोणेषु क्षिप्त्वा निर्भर्त्सयन्ति स्म । अद्य त्वया त्वादृशीभिश्च परिणतप्रज्ञाभिर्मिलित्वा स्त्रीस्वाराज्यार्थम् उद्यमः कृत इति महान् प्रमोदो मे ।

त्रिव० - सत्यमाह मे दारकः । अस्मासु अधीनेयं सृष्टिरेव । यदाहुः पुरातना अपि -

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

"शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि" । इति ।

ज्येष्ठः - साधूक्तं त्वया ! मम तु सदैव स्त्रियः महते गौरवाय कल्पन्त इत्येव चिरायैव मतम् ।

त्रिव० - जानामि वत्सस्य स्त्रीचापल्यम् । तद्भवतु । गृहम् इदं प्रतिनिमिषं पतिष्यामीति तर्जयति । भर्ता पुनः बाधिर्यं नाटयति । यदि निर्बन्धेन पृष्टः तदा औदासीन्येन वदति—"के वयमेतत्सम्यक्कर्तुम् ? सदैव पतयाल्वेव सर्वं गृहम् । किं त्वं नापश्यः पूर्वाणि नो गृहाणि । न कुत्रापि एतस्माद्विशिष्टं भद्रं गृहं लभ्येत । यत्सत्यं नास्त्येवास्यां मरीचिकानगर्याम् अरन्ध्रम् अपतयालु च भवनम् । अपि चात्र प्रवेश एव मां सृहृत् कश्चित् अबोधयत्- 'यदा कदा वा अनापृच्छ्य युष्मान् गृहमेतत् पतिष्यति, तत् जागृत' इति । कः पतयालु वारयितुं प्रभवेत् ! किं च, के वयम् अन्यदीयं गृहं परिष्कर्तुं, यदि परिष्कारः शक्य एव । पतत्वेतत्, अन्यद्गृहं गच्छामः । असङ्ख्यानि गृहाणि एतावद् अश्रान्तं मया अध्युषितानि । कुतस्तवैव एतावान् श्रमः ?" इति बहु बहु मुखरायते ।

ज्येष्ठः - जननि, सर्वथा प्रकुपितेव भाति तातस्य मतिः । कैश्चित् वास्तु-पण्डितैः दूषिता तातस्य प्रेक्षा । अहं पुनर्मन्ये गृहं नैव पतिष्यतीति ।

त्रिव० - न हि न हि पुत्रक ! मैवं परमान्धो भव । किं न पश्यसि परमशिथिलीभूतं निकेतनम् । मन्ये यः कोऽपि मृदुरपि जलदोषो वातदोषो वा यदि भवेत् सर्वमेव पतिष्यति नः शरणमेतत् ।

ज्येष्ठः - मातः ! कोऽहं त्वां निषेद्धुम् ? तथापि न मे मतिरेवम् । मम तु मनीषा शाश्वतमिदं धामेति ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

त्रिव० - वत्स ! सत्यं न ते कापि मनीषा । शृणु मद्वचनम् ।

ज्येष्ठः - मातः ! तथापि पतयालु गृहमपि परिष्कार्यमेव । कन्था सन्धायैव धार्या ।

त्रिव० - तत् त्वमेव सर्वमधिकारं स्वीकृत्य परिष्कुरुष्व । तदेहि शीघ्रमेव यावच्छक्ति भुक्तिं वः समापयिष्यामि ।

(निष्क्रान्तौ)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽङ्कः ॥

(सायंकालः - नदीतीरम् - अश्वत्थमूले वेदिकायां संध्योपासनासीनः प्रविशति ब्राह्मणः । उपास्य उत्थाय किंचिदिव उत्सुकः)

ब्रा० - अहो ! शान्तोदारसौम्यता तस्याः ! अहो ! शरच्चन्द्रिकाया इव चन्द्रिकायास्तस्याः लक्ष्मीः ! तदा आगमनदिने, अन्तः प्रवेशे, सा

मन्दं मन्दं लम्बमाना च पश्चात्
व्यावृत्तास्याम्भोरुहं भुग्नकण्ठम् ।
प्रेङ्खद्भावैर्मामपाङ्गैरपश्यत्
शान्तोदारैः स्वच्छपीयूषलक्ष्मीः ॥

ततःप्रभृति तदा तदा संकल्पनेष्वाविर्भूय सामिदृश्यमाना मामत्यन्तमुत्कयति । तामेव वोढुमभिलषामि । अहो नु मम दिष्टक्रौर्यम् ! यद्यादावेव एतादृशी भगिनी मे भार्याया अस्तीति ज्ञातं, तदा तामेव तदैव परिणीय, अद्य कियत् सुखितः स्याम् ? इयं मे चण्डी भार्या परमेर्ष्यालुः कारणादेव तामेतावत् अनिवेद्य मां रक्षन्त्यासीत् । अद्य कथमपि मम भाग्येन तया मद्गृहमायातम् । परं त्वत्यन्तं कोपना मे गृहिणी तस्यां नैव प्रेम्णा व्यवहरति । अन्ये द्वे एव भगिन्यौ विविधैश्चाटुभिः भक्ष्यपेयवर्गैर्लालयति, इमां तु क्षामामपि न केवलं न

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

गणयति, अपि तु क्रूरं तदा तदा निर्भर्त्सयति च। आगमनदिवसे च नैनाम् आलिङ्गत्। द्वे अप्यन्ये आश्लिष्य ताभ्याम् व्यलुठदेषा निकामम्। हंहो ! धिक् ते स्त्रियौ पत्नीभगिन्यौ! रुधिरेण निर्मितेव शोणिता एका। अपरा कुहूगर्भोदितेव काली घना च वर्तते, या जृम्भमाणवदन-गुहा निद्राति अनिशम्। पूर्वा शोणिता तु अत्यन्तं मे भार्यायाः प्रियापि, मद्भार्याज्ञानं विना रहसि मां हठात् वशीकर्तुमुत्सहते। चटुलं चेष्टमाना सदैव इतस्ततः सञ्चरन्त्यास्ते।

अकाण्डहासान् कुरुते मुहुश्च
कदाचिदुद्वीक्षत एव धृष्टम्।
इतस्ततः स्रस्तपटं मदग्रे
कार्यं विनैवाभिचरत्यजस्रम्॥

मां पुनश्चन्द्रिकासक्तं स्फुटं नेमा जानन्ति। एकदा तु पीड्यमानायां तस्यां सख्यां चन्द्रिकायां, मयि च तदानुकूल्येन किंचित् विवृतवदने सति, दग्धया मे गृहिण्या मत्प्रेमगन्धः किंचिदिव आशङ्कित इति मन्ये। तदद्य मद्प्रियतमां सा मे भार्यां स्वभगिन्या शोणितया सह संमन्त्र्य व्यापादयितुं प्रयतत इति बिभेमि। एतयोः मद्भार्यायाः तद्भगिन्याः शोणितायाश्च साहाय्याय वर्तन्त एव अस्मत्प्रियपुत्रशेखराः। किं कुर्याम्! धिक् मे कष्टं जन्म! (कर्णं दत्त्वा) कथम् अदूरे हंसकशब्द इव! (निरूपयन्) हन्त! फलितमेव मे सन्ध्यावन्दनम्। इत आगच्छति शुद्धतीर्थाहरणाय मे प्रेयसी चन्द्रिका।

(समागतां नम्रवदनां तां दृशा आलिङ्गन्निव) प्रिये! नरककल्पं गृहं विहाय अत्र मनोहरे नदीतीरे प्रत्यहं त्वां प्रतिपालयन्नस्मि। दिष्ट्या अद्य त्वया समागतम्। अत्रैवावयोः मुहुर्मुहुः संकेतो भवतु। प्रिये! अत्यन्तं याचते मे हृदयं त्वत्संगमाय।

(इति तन्मुखं चिबुके गृह्णाति)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

(नेपथ्ये रभसपदशब्दः, परिवृत्य पश्यन्, पुनश्चन्द्रिकां विलोक्य) अहो ! तपस्विनामपि तपस्वी अहम् ! कथमत्रापि मामनुगतैवैषा ! प्रिये ! एषा ते क्रूरा भगिनी मे भार्या समाधावति । यदि मां त्वया सह करालो सा पश्येत्, सत्यं न स्व एव आवाम् । त्वमिमं मठं प्रविश्य निगूढा भव ।

चन्द्रिका - तथा । (इति निष्क्रान्ता । ततः प्रविशति सरभसं भार्या त्रिवर्णिनी)

त्रिव० - भर्तारं कठोरं पश्यन्ती) ज्ञायते ज्ञायते! कुत्र सा उपनिषद्भूय चरन्ती मे भगिनिका ? अरे ! वृद्धब्राह्मणजम्बुक ! व्यर्थोऽयं तव आयासः । तपस्विन् ! मयि जीवन्त्यां नैव शक्यते तव तया सह रहोजापः । क्षणिकं ते योगं विघटचितुमहमायातास्मि । अलं मौनेन । निष्कासय ताम् ।

ब्रा० - त्वमेव निष्कासिता भव । गच्छ, अधमे! निकृष्टे! न सहे त्वाम् । त्वामद्यैव त्यक्त्वा धावितुमातुरोऽस्मि । श्रूयते 'पूरयोध्या' इति, तत्र गत्वा निर्वाणं प्राप्स्यामि ।

त्रिव० - धाव यदि शक्तः स्याः । कुतस्तिष्ठसि त्वम् ? किं बुद्बुदितः चरणः ?

ब्रा० - देवि ! न केवलं चरण एव, त्वया सह वसतो मे सर्वमेव गात्रं बुद्बुदितम् ।

(ततः प्रविशतः द्वौ पौरौ । तौ दम्पती निर्दिशन्)

एकः - मित्र, ! अग्रे पश्य, दीनः स द्विजः कामात् तां तत्र स्थिताम् उदवहत् । तस्य श्वश्रूः मायावतीति यथार्थनाम्नी काचिज्जरत्कुट्टनी वर्तत इव । तया आभिचारेण शून्यमन्त्रेण चूर्णेन दासीकृतोऽयं मूढः, अनया पिशाचिकया भार्यया दोधूयते । एतावच्च न पर्याप्तमिति अद्य गते मङ्गलवारे सेयं तद्भार्या स्वभगिनीः तिस्रः आनाय्य अस्य दरिद्रस्य गृहे निक्षिप्य तदीयमल्पं वित्तमपि यथेच्छं विनियोजयन्ती वर्तते । पश्यैतदनर्थगार्हस्थ्यम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

अपरः - रे! अलं परपरिवादैः! एहि किमेतेन अस्माकम्। विचारिते, सर्वेषामेवास्माकम् इयमेव कथा। परं तु न कोऽपि तीव्रं चिन्तयति।

(उभौ निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति नीलः कश्चन दंष्ट्री पुरुषः)

दंष्ट्री - अप्यत्र वर्तते ब्राह्मणः कोऽपि तडाकपश्चिमतीरवासी, तद्भार्या वा?

ब्रा० - आम् अस्मि एषोऽहम् (इति वदन्तमेनम् आवार्य, हस्तेन तद्वदनमाच्छाद्य, तं पृष्ठतः कृत्वा, पुरत एत्य, साचि दृष्ट्वा, भर्तारं प्रति)

त्रिव० - तूष्णीं भव। मा मर्यादामुल्लङ्घय। नैव सैरैरपि व्यावहारिकैः पथिकैश्च भाषणं युज्यते।

(आगन्तुकं प्रति)

नायं मे पतिः तपस्वी किमपि व्यवहारं जानाति। अहमुत्तरयामि तद्गृहिणी। किमीप्सितं ते? अतीव भीषणाकारं वहसि!

दंष्ट्री - अद्य सद्य एव युष्माभिस्तद्गो गृहम् उज्झितव्यम्। तदतीव जीर्णम्। नात्र नगर्यां जीर्णानि गृहाणि सह्यन्ते नृपतिना। अस्माभिः तदुन्मूलितं भविष्यति। श्वः प्रातः न तत्र तत्र भर्त्रा भाव्यम्। एष सर्वगृहस्वामिनः अस्मत्स्वामिन आदेशः।

(इति निष्क्रान्तः)

(स्तम्भितौ दम्पती, चिरात् संज्ञां लब्ध्वा)

त्रिव० - कोऽयम् अस्मद्-गृहस्वामी?

ब्रा० - प्रिये! आमस्ति कश्चित् अस्मद्गृहस्वामी, नगरस्वामी च। कथमेतावच्चतुरयापि त्वया नैतद्विज्ञातम्?

त्रिव० - कथम्? अलं प्रलापैः। सत्यं मत्तो वा आविष्टो वासि। भवतु, गृहं प्राप्ते, लिकुचेन गाढं घर्षयिष्यामि ते शिरः। न किमपि त्वया

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ज्ञातुं संभाव्यते । तूष्णीं भव । इत एते विज्ञाः पौरजनाः, पृच्छामि तान् ।

(ततः प्रविशन्ति पौराः केचित्)

त्रिव० - (एकं प्रति) अपि अस्मद्गृहस्वामी यः कश्चन वर्तते ?

पौरः - (सकोपम्) धिक् त्वाम्! को वा त्वां, त्वद्गृहं वा, त्वद्गृहस्वामिनं वा जानाति ?

अपरः - आर्ये! किं पृच्छयते, एष जानामि । अद्यैव कतिचिन्निमेषेभ्यः प्राक् "प्रातर्गृहं त्यक्तव्यम्, तत् पतिष्यति" इति वदन् यः कोऽपि कालो दंष्ट्री समागात् ?

त्रिवः - आमार्य ।

अपरः - स प्रतिदिनं तं तं जनमेवं वदन्नेव वर्तते । प्रथमतः तं पौराः परिजहसुः । किंतु यदा अनिच्छतोऽपि स बहून् यथोक्तकाले बलात्कारेण गृहेभ्यः समाच्छिद्य बहिः प्राक्षिपत्, तत्प्रभृति, मन्ये, कोऽपि अस्मद्गृहाणां स्वामी वर्तत इति, तादृशेन केनापि भवितव्य-मित्यनुमिनोमि । तस्य भटेन भवितव्यमनेन ।

तृतीयः - यद्येवं स्यात्, तदा स स्वामी परमक्रूरहृदय इति मे तर्कः ।

चतुर्थः - अहं पुनरुत्प्रेक्षे—न स क्रूरः, स कमपि कर्मविधिमनुसृत्य नः गृहेभ्यो नियमेनैव प्रक्षिपतीति । सर्वथा यस्मिन् कस्मिन्नपि स्वामिनि नोपपद्यते खलु वैषम्यं नैर्घृण्यं वा ।

पञ्चमः - धिक् त्वाम् धिक् वः सर्वान् आकाशताण्डवाडम्बरिणः । अद्य स्वामिनः सत्त्वैव न ज्ञायते । भवन्तस्तु तदीयगुणानधिकृत्य विवदध्वे । युक्तिरनुसार्यते चेत्, नैवास्ति कोऽप्यस्मत्पत्तन-स्वामी । यदि स्यात् कथं नालोक्यते अस्माभिः रथ्यासु यात्रासु ।

षष्ठः - हन्त! 'आरामस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन ।'

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सप्तमः - भवतु । आगच्छत, सायं कोष्णिन्ना अतीव सुभगेयं नदी । स्नास्यामः, विहरिष्यामः । अथवा श्रोत्रियावतारघट्टोऽयं परमनीरसः । तत्र मज्जन्तीभिः ग्रामप्रमदाभिः संकुले भागे अवतरामः ।

(सर्वे निष्क्रान्ताः)

(ततः प्रविशति कोऽपि सखा, ब्राह्मणं वीक्ष्य)

सखा - अयि सखे ! कुतोऽत्र भार्यया सह स्थीयते ? को विशेषः ?

(भार्या वक्तुं फरफरायते, तां प्रति)

ब्रा० - तिष्ठ त्वं, तूष्णीं भव । रक्ष विनयं, यदि शक्नोषि । (मित्रं पश्यन्) सखे ! परिपीडितोऽस्मि । ग्रामविदितविषयः अस्माकं कुटुम्बव्यवहारः ।

त्रिव० - (भर्तारं प्रति) अहो ! कथं त्वं कुटुम्बकलहानपि प्रकटीकरोषि ?

ब्रा० - (मित्रं प्रति) सखे ! श्रुतं त्वया ? अपि नास्ति कोऽप्युपायः मामेभ्यः पत्नीपुत्रेभ्यः परिरक्षितुम् ?

त्रिव० - नृशंसोऽयं कथं मां शिशूंश्च जिहासति ?

ब्रा० - (स्तम्भित इव) कथम् ? शिशवस्ते पुत्राः ? किं पापकर्मण्यपि शिशव एव ते रथ्योदाहृतापदानाः सुताः ?

सखा - (ब्रा० प्रति) अलं कोपेन । गृहं पत्नीं पुत्रांश्च त्यक्त्वा कुत्र गमिष्यसि ?

त्रिव० - तदेव खल्वहमपि पृच्छामि ?

ब्रा० - मित्र ! स्वयं गृहं त्यक्ष्यामीति चिन्तयन् मा तप्यतां भवान् । श्वः प्रातः नूनं बलात् वयं स्वगृहात् निर्वास्यामहे । किं भणति भवान् ? अहमेक एव अद्यैव पलायितुं वाञ्छामि ।

त्रिव० - यदि शक्नोषि ।

सखा - सत्यमाह सहधर्मचारिणी ते । सेयं सपुत्रा त्वां यद्यपि नानुगमिष्यति, स्वयमपि वा एका नूनं नैव त्वां मोक्ष्यति । सर्वथा दुश्शक एषः अस्या निरासः । किं च, किमर्थं कुतोऽपि उन्मत्तेनेव त्वया

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पलायितव्यम्? यथापूर्वम् यथान्येषां तथा तवापि श्वः प्रातरस्मिन् गृहे जीर्णे पातिते, स्वामी दयालुः गृहान्तरं कल्पयिष्यति।

भ्रा० - मित्र! एतस्या मायावतीपुत्र्या हस्ते पिण्डीकृतोऽस्मि। यदि स्वतन्त्रस्य मे मतिरस्मिन् विषय आद्रियेत, अहं नैव प्रवेक्ष्यामि यत्किमपि गृहम्। न स्वीकरिष्यामि यां कामपि भार्याम्।

त्रिव० - कथम्? कथं त्वं जीवन्त्यां मयि भार्यान्तरवार्तामुदाहरसि? रे धृष्ट! मां विहाय कुत्र व्रजिष्यसि? मुक्त्यै किं करिष्यसि? अल्पद्भुतपाक-विशेषैः त्वामेतावत् प्रीणितवत्या मे सम्यगेवेदं ते कार्तघ्न्यम्!

भ्राः - सत्यमेव पाकपण्डितासि। परं त्वद्य महत्या शूलपीडया निवृत्तसर्व-बुभुक्षोऽस्मि। त्वत्कृतोपद्रवैः सर्वैव क्षुत् नाशिता। यत्रकुत्रचित् भिक्षां चरन् "सत्रे भोजनं मठे निद्रा" इति कालं यापयामि। अतीव श्रान्तोऽस्मि। त्वमपि तैस्तैर्विलसितैर्मत्पुरतो नटित्वा श्रान्तासीति मन्ये। प्रिये! मय्यनुकम्पावत्या त्वया अहम् अद्य,—इतः पश्य, उज्झितव्य एव। अद्य परीक्ष्यते ते सतीधर्मः। त्यज मां, धैर्येण त्यज मां, कल्याणाय मे।

त्रिव० - कयापि अन्यया सह गार्हस्थ्यमन्यत्र अनुष्ठास्यसि!

(नेपथ्ये कलकलः। आधावन्ति त्रयः पुत्राः, भगिनी शोणिता च।)

ज्येष्ठः - मातः! परिवेत्तृन् एतान् किं कुर्याम्? न ज्ञायते किं वा कीदृग्वा कियद्वा पापं नाचर्येत कलाविति। अहमेनां शोणितां ते भगिनी-मुद्याने कामयनानः आसम्। विस्रम्भावसरे झटिति समेत्य तौ धूर्तौ चलप्रोथकण्डूलौ मया सह युद्धमारभेताम्।

कण्डू० - मातः! अतीव कुक्षिम्भरिरेष दुष्टलोकः। अनेन गृध्नुना ज्येष्ठभुजङ्गेन बलात्कृता पूर्वमेव "मनोहरोऽसि कनिष्ठोऽसि" इति मामेव लक्षयतः कामयमाना इयं ते द्वितीयभगिनी।

(अपरे त्रयः पुत्राः आधावन्ति, तृतीयभगिनी हस्तिनी च)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

दीर्घ० - मातः पश्य पश्य । कर्तर्या एष दुष्टः उल्लूकाक्षः मत्कर्णम् अच्छिनत् । हा! अम्ब! ह्यस्सायमेव अनया हस्तिन्या ते तृतीय-भगिन्या "अहो कियान् द्राघीयान् रम्भापत्रसौम्योऽयं ते कर्णपाशः" इति लालित एष मे कर्णः अनेन छिन्नः । (इति रोदितुमारभते)

(ततः सरभसं राजश्यालो दंष्ट्री रक्षिपुरुषश्च प्रविशतः)

दंष्ट्री - रे ब्राह्मण! किमिमे ते पुत्राः? के इमे पृथग्जनप्राये स्त्रियौ? अरे लटकाः! कथं राजवीथ्यां विटतां न भयं युष्माकम्?

ज्येष्ठः - अरे! कस्त्वम्? किं वयमकरवाम?

दंष्ट्री - कथं किमिदं नाम? राजवीथ्यां समालिङ्गतां परिचुम्बतां च न वो लज्जास्ति?

ज्येष्ठः - किमत्र अवद्यं वर्तते? चुम्बनादि केवलस्वागतादिसमुदाचारमात्र-मिति नागरिकताम् अजानतस्तवैव सर्वत्र काममेव उत्प्रेक्षमाणस्य कामुकता महती ।

दंष्ट्री - अहो! यदि रथ्यायामेव एतावत्, किमवशिष्यते आभ्यन्तराय? अरे रे शुनकाः! पुरुषक! रज्जुभिः षडपि एतान् बधान । (ब्राह्मणं प्रति) ब्राह्मण! विशिखासु अगणितदिवानिशं भुजङ्गवृत्तं चरत एतान् षडपि कलहायमानान् कारागृहे प्रक्षिप्य उपवासशोषणैर्विनयं प्रापय्य मदन्तिकं सेवकवर्गप्रवेशाय आनयेति आज्ञप्तोऽस्मि स्वामिना । इमे पुनः अत्रैव नदीप्रवाहे प्रक्षेप्तुमादिष्टोऽस्मि ।

(बलात् पुरुषकः पुत्रान् बध्नाति । राजश्यालः हठात् गृहीत्वा यावत्प्राणरोधं वेगेन परिभ्राम्य ते द्वे शोणिताहस्तिन्यौ प्रवाहे प्रक्षिपति । पुत्रा मातरम् अपाङ्गैः संज्ञापयन्ति ।)

पुत्राः - मातः! मातः! त्वमेव उपलाल्य नः, अनुज्ञाय तं तं स्वैराचारम्, अद्य प्राप्ते कष्टे क्रूरं नः प्रक्षिपसि मृत्योर्मुखे ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

दंष्ट्री - अलमलं विषादेन सर्वपापमूलभूताम् इमां वो मातरमद्य स स्वाम्येव स्वयं दण्डयिष्यति यथोचितम् । यूयं पुनरागच्छत ।

त्रिव० - (औद्धत्येन राजश्यालमभिगत्य) अरे! दुष्ट! दंष्ट्रिन्! वराह ! कस्त्वम् ? को जानाति ते स्वामिनम् ? नास्त्येवास्य पत्तनस्य राजेति सर्वसंप्रतिपन्नमेतत् । त्यज मत्पुत्रकान् । अहो प्रियकाः ! जातकाः ! (इति रोदिति । श्यालस्तां पदा निर्भर्त्सयति । सामोदं हसति ब्राह्मणः । पत्नी त्रिव० सकोपं स्वभर्तारमधिक्षिपति हस्ताभिनयैः ।)

दंष्ट्री - धिक्, धिक् अस्मिन् पत्तने इदं कुटुम्बमेकमेव इयते श्रमाय नः । (परिवृत्य ब्राह्मणं प्रति) ब्राह्मण! किं स्मरसि? अवधारय, अद्य रात्र्याश्चरमे यामे स्वाम्याज्ञानुरोधेन ते भवनं पातयिष्यामि । सज्जो भव, परत्र यात्रार्थम् ।

ब्रा० - श्वः प्रातरिति खलु पूर्वमुक्तं त्वया ?

दंष्ट्री - आम्, अद्य सन्निहिततरो जातस्स कालः । को वेत्ति, अद्यैव सद्यस्त्वया गृहमुज्झ्यतामिति राजा कदाचिदाज्ञापयेत् । (ब्राह्मणः कम्पते) । भवतु, मा भैषीः । गृहात् गृहं प्राणिजातमात्रमत्र धावयित्वा चतुरङ्गं स्वामिना क्रीड्यते । इदं धावनं केचिदुत्सवं मन्यन्ते अत्र मूढाः पौराः । त्वं पुनर्यदि सुमेधा बुभूषसि, भवितुं वा त्वया पार्यते, भविष्यक्षेमाय स्वामिनं प्रार्थयमानो भव ।

(इति बद्धैः पुत्रैरपगच्छति । रुदती पुत्रप्रार्थिनी माताप्यपगच्छति । संमिलितः पौरजनः ।)

एकः - अहो करुणेयमवस्था (इति अश्रु मुञ्चति ।)

द्वितीयः - धिगेतस्य पुंसः क्लैब्यम् । जानाम्येतान् दारकान् । सर्व एव बुद्धिमन्तः । सा परं माता लालनेनैव तान् निहतवती । अयं तु निर्बलः तां भार्यां स्कन्धारूढां प्रश्रितं वहन् सर्वमेव आकुलीचकार । काले उपदिष्टाः, उपाध्यायहस्तसमर्पिता वा पुत्रा नैवैवं विप्रकुर्वीरन् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

तृतीयः - (ब्रा० उपसृत्य) सखे! तपस्विन्! अतिदूये ते दशावैषम्यं पश्यन्। गृहं गच्छ। भार्यां वा पर्यवेक्षस्व।

ब्रा० - (तं प्रति) अतीव अधमर्णोऽस्मि ते अव्याजकारुण्याय दिव्योपदेशाय च। अहं पुनः इमां दशां सौम्यां मन्यमानः परं हृष्यामि। अद्य रात्र्यास्तुरीये यामे तद्गृहं मे राजाज्ञया नूनं निपतिष्यति। यामद्वयमेवान्तरा वर्तमानं प्रेक्षे। तत् किंचिदत्र एकान्ते कैवल्याय स्पृहयामि। पश्य मे शठां भार्याम्। तथा तथा माम् आश्लिष्य, मया परिष्वज्य, अद्य पुत्रानुत्सृज्य गता सा। किमेतया मे स्वैरिण्या। सर्वथा तदभाव एव मे सौख्याय कल्पेत। 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'। पुत्रास्तु दिष्ट्या मता एव। अद्य यामद्वयमपि वा निर्भार्यं निश्चिन्तम् भवेयमिति आशासे।

चतुर्थः - अहो! कथं क्रूरे सन्न्यासमार्गे प्रवृत्तोऽसि। अकरुण! कथमनार्थां भार्यां त्यजन् न बिभेषि?

ब्रा० - (चतुर्थं वीक्ष्य) कथम् अनाथा भविष्यति सा? सर्वथा नास्ति लोके मूढानां दारिद्र्यम्। तच्च जरत्कुट्टनी माता मायावती सम्यग् जानाति। (साञ्जलि) हंहो! अलं युष्माकं निर्व्याजया करुणया। गृहाणि गत्वा स्वकुटुम्बं सम्यक् पर्यवेक्षध्वम्। कथं, कथंचन त्यक्तभार्यस्य मे एतन्नूतनं कष्टम् आपतितं भवद्भ्यः। भोः! अपि किंचिन्मां मुञ्चत? अहं करोमि, अहं भोक्ष्ये। कुतो युष्माकम् इयती विचारणा। सुगतं, सुगतमस्तु वः।

षष्ठः - भोः सृहृदः किमस्माकं, कः कथं यातीति का वा अस्माकं चिन्ता?

'अहन्यहन्यात्मन एव तावत् ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम्।
प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः॥'

आगच्छत। कलौ यदि उपदेशं कुरुथ, तदा मनुष्यः कुप्यति। अत्येति कालः। एतावद्विलम्ब्य गृहं गच्छतामस्माकं, को जानाति, आहारस्थाने प्रहार एव प्रतिपालयन् भविष्यति।

(निष्क्रान्ताः)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ब्रा० - (ध्यात्वा ! संशयित इव पश्चात्तप्त इव) कथं सर्वैरेव उज्झितोऽस्मि । न पुत्राः, न भार्या, न सुहृदः । (पुनः सचिन्तमात्मानं प्रत्यवस्थापयन्) अथवा यात्रायाश्चरमोऽयं भागः एकान्तमेव चरणीयः । किमथ करवाणि ? तत् तत् उक्त्वा, चित्तं प्रक्षोभ्य, विचिकित्सासन्देहतरङ्गतुमुलं कृत्वा गतास्सुहृदः । अहो कथं वक्तुं नैव कारुण्यदारिद्र्यं जनानाम् ? आविश्य स्तिमितमनुबध्य तत्तत्सदयं पृच्छति, ततश्च तूष्णीं यथागतं गच्छति । न केवलं यात्रायाश्चरमो भागः, परन्तु सर्वैव यात्रा स्वबलेनैव, एकान्तमेव, असहायमेव कर्तव्या । सत्यमुक्तम् 'आत्मना आत्मान-मुद्धरेत्' इति ।

(ततः प्रविशति पञ्चकच्छो कुण्डली कश्चित्)

कुण्डली - (उपसृत्य) वत्स ! अहं ते करणीयं बोधयामि ।

ब्रा० - अहो ! सुदिष्टं मे । कस्त्वं दयालुः ?

कुण्डली - वत्स ! मामनुसर ।

ब्रा० - कुत्र ?

कुण्ड० - किं ते विचारितेन । अनुसर माम् ।

ब्रा० - भवतु, प्रथमतः यात्रोद्देशं कथयतु भवान् । कस्त्वम् ?

कुण्ड० - अस्ति ममैव विदितं किमप्यत्र दिव्यम् अयनम् । यदि मदुक्तमनुतिष्ठसि, श्वः प्रातः विमुक्तेऽस्मिन् गृहे, अत्रैव त्वदर्थं प्रतिपालयता मया साकं मनोहरं सुधामयं सौरभमयं सुन्दरीमयं पत्तनं त्वं व्रजिष्यसि ।

ब्रा० - महाब्राह्मण ! परमपूजार्ह इव दृश्यसे । मम पुनः कुत्रापि न गन्तव्यम् । पत्तनात् पत्तनं कथं विशिष्यते ? 'अदृष्टमपि दृष्टवत्' । नाहं त्वया समागच्छामि । अत्रैव सुन्दरीसौरभादि बहु बहु दृष्टवानस्मि । क्षमन्तां भवन्तो महान्तः, अस्य मे भवदाज्ञाविघातम् । साधयन्तु भवन्तः । कार्याकुलानिव वः प्रेक्षे ।

(निष्क्रान्तः कुण्डली । पुनश्चिन्तयन्)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

हन्त! अतिक्रान्तः पूर्णतया प्रथमो यामः। 'तम आस्ते तमसा गूढमग्रे'। दुर्गः पन्थाः। नैव रेखामपि गन्तुं पुरः पश्यामि। (सचिन्तम्) किं गृहमेव पुनर्गत्वा तयैव भार्यया कुटुम्बे निमज्जामि। स्यादेतत् - सर्वा एव भार्या एवमेव, न पुनर्ममेति किंचिद्विशिष्टं कष्टं वर्तते। समाने दुःखे कः स्वानुतापः? (सवितर्कम्) आहोस्वित्, एनमवैव गतं कुण्डलिनमनुधावामि? (निश्चित्य) भवतु, प्रवाहेऽत्र पतित्वा आत्मानं घातयिष्यामि।

(इति धावति। सद्य एतावत्कालं मठकोणे उपविश्य जपासक्तः कोऽपि वृद्धः, वृत्तं सर्वं सहासं साक्षीकृत्य, उत्थाय सहसा ब्राह्मणमुपगृह्य वारयति। संभ्रान्ता मठान्तः एतावत्कालं निगूढा चन्द्रिकाप्यागत्य तं करान्तरे आकुलं गृह्णाति।

वृद्धः - अयि रभस! किमिदं व्यवस्यते? घातयसि चेदात्मानम्, कस्य नाशोऽयम्? कं वञ्चितवानस्मीति चिन्तयसि?

अद्य दिष्ट्या पुत्रैः दुष्टैः, दुष्टया भार्यया च परिमुक्तोऽसि। 'जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति', 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्'। सर्वत्र सर्वथा निर्वेदेन न किमपि प्रयोजनमस्ति।

'अनिर्वेदः श्रियो मूलम् अनिर्वेदः परं सुखम्।'

ब्रा० - (साञ्जलि) स्वामिनः, करुणाकुलाः! सदयैरपि भवद्भिः व्यर्थं रक्षितोऽयं मांसपिण्डो मे। एतावत्कालं चण्डेन कुटुम्बकदनेन नितान्तं खादितावसादितमेतन्मे वपुः। श्वः प्रातः गृहं मे मुक्त्वा अन्यद्गृहं गन्तव्यम्। कियत्कालम् अत्रेमां गृहप्रवेशपरम्पराव्यथाम् अनुभवतु एष तपस्वी। सर्वथा नास्ति मे मोक्षः। अपि च मन्ये, भार्या मां सत्यमनुसरिष्यत्येव। सर्वथा नास्ति मे तस्याः पिशाचिकाया मोक्षः। अतः पत्तन एव अस्मिन् न भवितव्यमिति मे मतिः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

वृद्धः - (उपहस्य) इदं पत्तनं मुक्त्वा कतरत्पत्तनान्तरं जिगमिषसि? एकं पत्तनं पत्तनान्तरात् नैव विशिष्यते इति त्वयैवाद्य कुण्डली प्रत्युक्तः । अत्र शर्म समश्नुतां भवान् ।

ब्रा० - 'अत्रैव' 'शर्म' चेति अत्यन्तदुर्घटमेतन्मे प्रतिभाति ।

वृद्धः - सत्यं प्रतिभात्येव, नतु तत्त्वतो दुर्घटं तत् । नेह सौख्यस्य वासोऽस्ति न ग्रामान्तरमेव च ।

ब्रा० - सूक्ष्ममेतत् वाक्च्छलं नाधिगच्छामि । मोहयन्ति भवन्तो माम् ।

वृद्धः - वत्स, शृणु । अत्रैव पत्तने तव अज्ञातं सञ्चरन्ती ते श्वश्रूः मायावती त्वामेवं बलात् मोहयति, न त्वहम् । तस्यां कथंचन व्यापादितायां सर्वम् अश्रद्धितमपि स्थूलं ते साक्षात्कृतं भवेत् । अत्र पश्य, मीलय ते अक्षिणी । यत्र कुत्र वा सा ते श्वश्रूः भवतु, इमं मन्त्रमुच्चारय, सा सद्यो मरिष्यति ।

(इति कर्णे कथयति)

(भार्या त्रिवर्णिनी जवादाधाव्य उभयोरपि पादयोः निपत्य)

पत्नी त्रिव० - स्वामिन्, अज्ञानात् प्रबलेन मदीयद्वितीयतृतीयभगिनीदुरुपदेशेन चिराय भर्तरि अत्यन्तं कृतापराधास्मि । अल्पायुषः पुत्राः दिष्ट्या स्वामिना नृपेण अनुकम्प्य संशोधिताः नृपसेवानिवेशेष्वेव प्रवेक्ष्यन्तीति कल्याणीं वार्तां शृणोमि । स्वगुणानुरूपं स्वामिना महाराजेन मद्भगिनिके ते द्वे अपि दण्डिते । अद्य मे प्रथमा भगिनी क्व गतेति चिन्तया तप्येऽहं बलवत् । तां प्रति, भर्तारं प्रति च बहु बहु अपराद्धास्मि । भर्तुर्मे गुणातिशयस्य सैव महासत्त्वा स्वच्छशीला भार्या भवितुमर्हति । केवलमीर्ष्यया तां पीडयन्ती आसम् (परिवृत्य पश्यन्ती) अहो, भगिनि, विस्मर मे दुश्चेष्टितानि । एहि, आलिङ्ग माम् ।

(उभौ गाढम् आलिङ्गतः)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

वृद्धः - (त्रिवर्णिनीं प्रति) अयि चिरात् खलु प्रसादो गृहीतो भवत्या । अद्यैव सती भवसि । पूर्णं पातिव्रत्यं चाद्य त्वयि शोभते । 'प्रतिकूलेनापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः साध्व्यः' । अतः अद्य मे वचनं कुरु-स्वामिनो राज्ञः अवरोधे तव भर्तुरेवानुकूल्याय, राज्ञस्तव भर्तरि प्रसादापादनार्थं, सेवां स्वीकुरुष्व ।

त्रिव० - अद्य यद्वा तद्वा विधास्यामि भर्तुः कल्याणाय । सर्वथा राज्ञो दासी भविष्यामि ।

वृद्धः - तवापि तत्र परा साध्वी कीर्तिः श्रीश्च भविष्यति ।

त्रिव० - नहि नहि, नैव कीर्तिं श्रियं वा कामये तिलशोऽपि । एवं कृते भर्तुरुपकृतं स्यादित्येव अन्याजं प्रविशामि राजसेवाप्रवृत्तिम् ।

(क्षणात् वृद्धो वेषमपनीय तिष्ठति)

वृद्धः (स्वामी, राजा) - अहमस्मि वः स्वामी ।

सर्वे - अहो नः स्वामी महाराजः !

(इति नमस्कुर्वन्ति)

स्वामी, राजा - उत्तिष्ठत । (त्रिव० प्रति) अयि अतीव अद्य सौम्यासि । परीक्षास्थिरं ते हृदयम् । (ब्राह्मणं प्रति) ब्राह्मण, अद्य तव अनया ते भार्यया अनुमतां आदृतामिमां तद्भगिनीं चन्द्रिकां च विवाहयिष्यामि ।

त्रिव० - प्रियं मे, प्रियं मे ।

ब्रा० - (सानन्दस्मितम्) अनुगृहीतोऽस्मि ।

(चन्द्रिका सलज्जोदारं भगिनीं पश्यति । उभे भगिन्यौ गाढमालिङ्गतः ।)

राजा - भो, ब्राह्मण, अद्य गम्यतां प्रातः नूतनं गेहम् । निर्विश्यताम् आनन्दभूमा । इयं पुनः चन्द्रिकेव सौम्यप्रकृतिमापन्ना त्वयैव सह वसतु । अद्य अस्याः प्रसादावसरे, तव नूतनविवाहावसरे च, अस्याः नवीनं नामकरणं चिकीर्षामि ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

त्रिव० - प्रियं मे ।

राजा - अयि! प्रसादकारणात् त्वां "प्रसन्ना" इत्येव आह्वातुम् उचितम् । ब्राह्मण, इतः सव्यपार्श्वेऽसौ चन्द्रिका । आर्ये प्रसन्ने, त्वमेतत्पार्श्वे विराजसे । किं वो भूयः प्रियमुपहरामि?

ब्रा० - राजन्! किमन्यदाशास्यमस्ति त्वय्यस्मासु करुणां कुर्वति? तथापि इदमस्तु भरतवाक्यम् -

ईशस्त्वं, पुरुषोऽस्मि, गेहमिह मे देहं, स दंष्ट्री यमः,
सा भार्या प्रकृतिः, गुणा भगिनिकाः, माया च तासां प्रसूः ।
षट् पुत्रा मन इन्द्रियाणि, नगरं लोकः, विमुक्त्यै ततः
सत्त्वस्था प्रकृतिः, तथा प्रहसनं दृष्ट्वा जना जानताम् ॥*

पात्राणि—

ब्राह्मण आत्मनाथाख्यः (जीवात्मा) ।

तस्य षट्पुत्राः - लटकेश्वरः ज्येष्ठः (मनः);
चलप्रोथः, शुण्डालः, दीर्घश्रवाः,
उलूकाक्षः, कण्डूलः (कनिष्ठः) (पञ्च इन्द्रियाणि) ।

ब्राह्मणस्य भार्या-त्रिवर्णिनी, अन्ते प्रसन्नाभिधा (प्रकृतिः) ।

तस्याः माता मायावती (माया), परोक्षैव ।

तस्याः तिस्रो भगिन्यः चन्द्रिका, शोणिता, हस्तिनी च (त्रयो गुणाः सत्त्वं, रजः, तमः) ।

वृद्धः, स एव स्वामी, राजा, पत्तनेश्वरः (ईश्वरः) ।

दंष्ट्री, राजश्यालः, सर्वाधिकारी (धर्मः, यमः) ।

पुरुषकः, श्यालस्य भटः ।

पौराः (तत्तच्छास्त्रमार्गानुसारिणः) ।

---

* इदं रूपकं संस्कृतरङ्गेण तुरीयवार्षिकोत्सवे रङ्गे प्रयुक्त

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha